

FONOLOGICKÝ SYSTÉM POZDNÍ PRASLOVANŠTINY

Vokální systém západního dialektu pozdní praslovanštiny, z něhož se vyvinula pračeština, si lze představit následovně:

	redukovávané		neredukovávané				
			ústní			nosové	
	přední	zadní	přední	střední	zadní	přední	zadní
vysoké			<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>		
středové	<i>ɐ</i>	<i>ɔ</i>	<i>e</i>		<i>o</i>	<i>ɛ</i>	<i>ɔ̃</i>
nízké			<i>ě (ä)</i>		<i>a</i>		

Vlastnosti:

1) Rozhodující je opozice přední – zadní vokál (jediný středový vokál *y* by bylo možno interpretovat jako nezaokrouhlený protějšek *u*),

2) Není relevantní opozice vokalické kvantity, neboť v 9. stol. proběhla defonologizace kvantity, a tak vokalická kvantita ztratila v psl. status distinktivního rysu. Kvantita však zůstala zachována jako fonetická vlastnost

- krátké vokály *ɐ*, *e*, *ɔ*, *o*,
- dlouhé vokály *i*, *ɛ*, *ě*, *y*, *u*, *ɔ̃*, *a*.

3) Minimálně dvě nosové samohlásky (někdy se uvažuje o jejich dalších pozičních variantách, což je z hlediska perspektivy vývoje starší češtiny nepodstatné).

4) Psl. *ě (jať)* by bylo možno chápat jako otevřené [*ä*] neboli jako přední korelační protějšek [*a*]; v pozici po *ž š č j* splynulo *ě* s *a*: **ležati*, **kričati*, **slyšati*, **bojati*.

5) Jery byly ultrakrátké, jejich výslovnost se zřejmě podobala redukovávanému *i* nebo *e* (v případě *ɐ*), resp. *ɔ* (v případě *ɔ*). V pozici před *j* se však jery nalézaly v tzv. poloze napjaté, což mělo za následek jejich zdloužení:

*ɐ > i   **l'udɐje > *l'udije >*

*ɔ > *y*   *dobrɔjɔ > *dobryjɔ

6) Tvrdé *y* bylo podobné současnému polskému nebo ruskému *y*.

místo artikulace			labiály	alveoláry		palatály	veláry
způsob artikulace							
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p p'</i>	<i>t t'</i>			<i>k</i>
		znělé	<i>b b'</i>	<i>d d'</i>			<i>g</i>
	nazální		<i>m m'</i>	<i>n n'</i>			
semiokluzívy		neznělé		<i>c'</i>	<i>č</i>		
		znělé		<i>dz'</i>	<i>(dž)</i>		
konstriktivy		neznělé		<i>s (s')</i>	<i>š</i>		<i>ch</i>
		znělé	<i>w w'</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>		
	laterální			<i>l l'</i>			
	vibranty			<i>r r'</i>			
	aproximanty					<i>j</i>	

Vlastnosti:

1) Konsonantický systém pozdní psl. se na rozdíl od jihoslovanských jazyků vyznačoval vysokým stupněm palatalizovanosti, tzn. přední vokály změkčovaly předchozí tvrdé vokály (tato vlastnost systému se později ještě prohloubila v důsledku kontrakce a zániku a vokalizace jerů).

2) Nejrozsáhlejší je korelace měkkosti *p – p'*, *b – b'*, *m – m'*, *w – w'*, *t – t'*, *d – d'*, *n – n'*, *l – l'*, *r – r'*. Ostatní konsonanty do této korelace nevstupovaly: tvrdé *k*, *g*, *ch*, *s*, *z*, měkké *ć*, *dź*, *ź*, *š*, *j*.

3) Další korelační řady:

- neznělosti – znělosti (*p – b*, *p' – b'*, *t – d*, *t' – d'*, *s – z*, *k – g*, *c – dz*, *c' – dz'*, *č – dž*, *š – ž*),
- kontinuálnosti – nekontinuálnosti (*w – b*, *w' – b'*, *s – c'*, *z – dz'*, *š – č*, *ž – dž*),
- tupá sykavka – ostrá sykavka (*s – š*, *z – ž*, *c' – č*, *dz' – dž*),
- nazálnosti – nenazálnosti (*m – b*, *m' – b'*, *n – d*, *n' – d'*).

4) Konsonant *w* měl na rozdíl od současné češtiny bilabiální artikulaci [w]; ve fonologickém systému západního dialektu pozdní psl. scházel jeho neznělý protějšek [f].

Fonémy *r* a *l* se vyznačovaly schopností tvořit slabiku. Týká se to těch případů, které navazují na starobylé ide. slabikotvorné *l, r*. Tyto slabikotvorné likvidy se lišily měkkostí **l – l', r – r'*. Tyto likvidy patrně nebyly plně slabičné a obsahovaly krátký průvodní vokál (obvykle se značí indexovým jerem, což je poněkud matoucí, protože tyto průvodní vokály jery nebyly) **l^o – l^o' , *r^o – r^o'*: **pl^onъ, *dl^ogъ, *tr^opěti, *kr^okъ*.

CHARAKTERISTICKÉ ZNAKY ZÁPADNÍHO DIALEKTU PRASLOVANŠTINY

Jak již bylo řečeno výše, praslovanština Praslovanů žijících na našem území se od praslovanštiny ostatních Praslovanů lišila velmi mírně. Typické rysy, jimiž se západní dialekt psl. lišil od dialektu východního a jižního, lze spatřovat v následujících případech:

- skupiny *kv, gv* nepodlehly 2. palatalizaci velár;
- za skupiny *tj, dj, ktj, kti* jsou střídnice *c, dz (z), c, c*;
- velára *ch* se při 2. palatalizaci změnila v *š*;
- zůstaly zachovány skupiny *tl, dl, dn*;
- u měkkých labiál schází *l*-epentetické.

FONOLOGICKÉ ZMĚNY PROVEDENÉ NA PRAHU PRAČEŠTINY (10. STOL.)

I. KONTRAKCE NEBOLI STAHOVÁNÍ

Proběhlo na začátku 10. století.

Skupina sousedících vokálů oddělených neslabičným *j* (V + *j* + V).

Výsledkem této změny je

- 1) vždy dlouhý vokál,
- 2) pokud se oba vokály liší, zpravidla vokál druhý,

3) pokud se oba vokály liší, kvalita výsledného druhého vokálu je ovlivněna kvalitou vokálu prvního, resp. tím jestli je první vokál přední, nebo nepřední – tak vznikají přední nebo zadní varianta výsledného vokálu, schematicky to lze znázornit následovně:

$$1Vj2V > {}^12V$$

První vokál také ovlivnil měkkost/tvrdost předchozího konsonantu (vytvořily se tak měkkící a neměkkící varianty vokálů, které se lišily tím, že neměkkící varianty následovaly po měkkých souhláskách, kdežto neměkkící po souhláskách tvrdých).

Příklady kontrakce:

<i>aja</i> > <i>á</i>	<i>*dobraja</i> > <i>dobrá</i>
<i>ěja</i> > <i>'á</i>	<i>*sějati</i> > <i>*s'áti</i>
<i>ėje</i> > <i>ě</i>	<i>*umėješb</i> > <i>*uměšb</i> > <i>umieš</i>
<i>ēju</i> > <i>ú</i>	<i>*našeju</i> > <i>*našú</i>
<i>ěji</i> > <i>í</i>	<i>*jeji</i> > <i>*jí</i>
<i>iji</i> > <i>í</i>	<i>*dobriji</i> > <i>*dobr'í</i>
<i>ije</i> > <i>ě</i>	<i>*pěšijemъ</i> > <i>pěšěm</i>
<i>oja</i> > <i>á</i>	<i>*bojati</i> > <i>báti</i> , <i>*pojasъ</i> > <i>*pásъ</i>
<i>oje</i> > <i>é</i>	<i>*novoje</i> > <i>nové</i>
<i>ojě</i> > <i>é</i>	<i>*svojě</i> > <i>své</i>
<i>oju</i> > <i>ú</i>	<i>*toju</i> > <i>tú</i>
<i>ojǫ</i> > <i>ǫ</i>	<i>*ženojǫ</i> > <i>*ženǫ</i>
<i>yji</i> > <i>ý</i>	imp. <i>*kryji</i> > <i>krý</i>
<i>yjb</i> > <i>ý</i>	<i>*stryjbъ</i> > <i>*strýъ</i>
<i>ъji</i> > <i>í</i>	<i>*r'ebr'ъji</i> > <i>r'ebr'í</i> , imp. <i>b'ъji</i> > <i>b'í</i>
<i>ъjb</i> > <i>í</i>	<i>*pǫt'ъjb</i> > <i>*pǫt'í</i>
<i>ъje</i> > <i>ě</i>	<i>*znamen'ъje</i> > <i>*znamen'ě</i>
<i>ъjǫ</i> > <i>ǫ</i>	<i>*kost'ъjǫ</i> > <i>*kost'ǫ</i>
<i>ъję</i> > <i>ě</i>	nom. sg. m. <i>nt</i> -ového participia <i>*p'ъję</i> > <i>*p'ě</i>

Nepravidelné výsledky kontrakce lze pozorovat u sloves typu *dělati* a **sádzati*::

*dělajeme > *děláme*

*sádzajeme > *sádzáme*

Některé skupiny V + j + V byly vůči kontrakci imunní, a tak zůstaly v češtině zachovány, např. *oji* (*dojiti, kojiti, napojiti*).

Podobně kontrakci nepodlehly skupiny, které se nacházely na morfologickém švu: např. substantiva **stája, *chvoja* (kdyby se kontrahovaly, měly by mít podobu **stá, *chvá* – jak by se tato substantiva skloňovala?) či přítomné formy sloves typů *kupovati, krýti* (*kupuješ, kryješ*).

U kontrakce lze sledovat jisté nářeční rozdíly mezi Čechami a Moravou – na Moravě se vyskytuje více případů s neprovedenou kontrakcí: *mého (mýho) X mojeho, mých (mejch) X mojich* (je ovšem možné, že tyto moravské podoby *mojeho, mojich* vznikly sekundárně až v mnohem mladším období).

II. ZÁNİK A VOKALIZACE JERŮ

Zánik jerů proběhl přibližně v polovině 10. stol. Řídil se rytmickým zákonem, který se ve slavistice nazývá Havlíkovo pravidlo: Počítaje od konce slova, jery liché zanikly, kdežto jery sudé se změnilly na *e*.

*сѣнь > *sen*
 2 1
e Ø

Toto pravidlo platí také pro předložky:

*сѣ сѣньмѣ > *se snem*
 4 3 2 1
e Ø *e* Ø

Havlíkovo pravidlo platí pouze pro nepřetržitou jerovou řadu. Jestliže se mezi jery objeví jiná samohláska, počítá se odznova:

$$\begin{array}{ccc} *zъvanъ & > & zván \\ 1 & X & 1 \\ \emptyset & & \emptyset \end{array}$$

Toto pravidlo taktéž platí pro předložky:

$$\begin{array}{ccc} *sъ sъborъmъ & > & se sborem \\ 2 & 1 & X & 2 & 1 \\ e & \emptyset & e & \emptyset \end{array}$$

Jak je z citovaného dokladu zřejmé, tímto způsobem se v češtině vytvořily rozličné alternace $e \sim \emptyset$, což ukazuje genitiv téhož substantiva (jde tedy o alternaci kořene $sen \sim s\emptyset n$):

$$\begin{array}{ccc} *sъna & > & sna \\ 1 \\ \emptyset \end{array}$$

Po měkkém jeru zůstala zachována měkkost předchozího konsonantu (tento stav zůstal zachován do pč. a stč. depalatalizace):

$$*dъnъ > *d'en^1 \qquad *dъnъ > den^2$$

Původní výsledky jerových změn nahradily rozličné analogie a tendence k zachování slovního základu, popř. artikulační či fonologické důvody ($mech, mcha \rightarrow mech, mechu$; sg. nom. gen. $dskā, pl. gen. dsky \sim desk \rightarrow deska$ – vyrovnání: $desky, desk \rightarrow desek$ – artikulační důvody).

---

¹ Nvč. *den*.

² Gen. pl. substantiva *den*.

III. DENAZALIZACE

Na přelomu 10. a 11. století došlo k denazalizaci, tj. ke změně nosových samohlásek v samohlásky ústní (dlouhé vokály jsou signalizovány pomocí vodorovné čáry):

$\epsilon > \bar{a}$	$*p\epsilon t\bar{b} > *p\bar{a}t'$
	$*j\epsilon z y k\bar{b} > *j\bar{a}z y k$
$\bar{\epsilon} > \bar{a}$	$*p\bar{\epsilon} t\bar{b} > *p\bar{a}t' (,p\bar{a}t\acute{y}')$
	$*v\bar{\epsilon} c e > *v\bar{a}c e (,v\bar{i}c e')$
$\varrho > u$	$*r\varrho k\varrho > *r u k u$
	$*d\varrho b\bar{b} > *d u b$
$\bar{\varrho} > \acute{u}$	$*r\varrho k\bar{\varrho} > r u k \acute{u}$
	$(*k o s t\bar{b} j\varrho >) *k o s t'\bar{\varrho} >$
	$k o s t'\acute{u}$

Svědectví o nosové artikulaci ϵ ještě v 10. století podává latinská podoba jména knížete Václava *Venceslaus* (**Węnceslavъ*) přejatá a adaptovaná v latině v 10. století. Svědectví o zániku nosovek zase poskytují *Pražské hlaholské zlomky* (staroslověnská památka české redakce z 11. století), v nichž se namísto ϱ vyskytuje ústní samohláska *u*.

Ústní samohláska $\bar{a}$ byla v následujícím vývoji odstraněna: její vývoj souvisel s tím, jestli tato ústní samohláska byla dlouhá / krátká a jestli následující samohláska byla tvrdá / měkká (v nč. se v pozici na místě původního $\bar{a}$ mohou proto objevit samohlásky *a, á, í, e {ě}*):

pračeština	→	nová čeština
<i>p\bar{a}t'</i>		<i>pět</i>
<i>v\bar{a}c e</i>		<i>více</i>
<i>p\bar{a}t a</i>		<i>pata</i>
<i>p\bar{a}t\acute{y}</i>		<i>pátý</i>

Nová čeština *u* vzniklé z nosovky ϱ zachovala jen v některých případech, neboť původní *u* mohlo podlehnout mladším změnám:

pračeština	→	nová čeština
<i>lúka</i>		<i>louka</i>
<i>luka</i> (nom. pl.)		<i>luka</i>
<i>ženú</i> (instr. sg.)		<i>ženou</i>
<i>kostú</i> (instr. sg.)		<i>kostí</i>

Změna nosovky $\epsilon > \ddot{a}$ způsobila změnu původního psl. jať [ä] v *e*-ový foném $\check{e} / \check{ě}$.

NÁSLEDKY KONTRAKCE, ZÁNÍKU JERŮ A DENAZALIZACE

1. Obnovení korelace kvantity u samohlásek (délky vzniklé kontrakcí jsou velmi pevné).
2. Rozvinutí korelace měkkosti u samohlásek: po provedení této změny se přední vokály mohly vyskytovat také po nezměkčených (tvrdých) konsonantech a nepřední samohlásky se mohly nacházet po změkčených konsonantech; tak se u samohlásek vytvořily měkkostní varianty (přední – zadní varianta vokálu): *a* – ‘*a*, *e* – ‘*e*, *u* – ‘*u* (viz níže).
3. Vznik zavřených slabik.
4. Rozšíření případů s nepalatalizujícím *-e-*.
5. Vznik početných souhláskových skupin, včetně tzv. pobočných slabik (konsonantických skupin obsahujících neslabičné *r l m n (ň) j*: *rty*, *sedl*, *sedm*, *básň*, *jsem*).
6. Alternace *e* ~ $\emptyset$.
7. Definitivní formální přeměna deklinace složené v deklinaci adjektivní (ztráta povědomí o původním určení jednotlivých částí složené deklinace, konec introflexe).
8. Emancipace *ijo-* a *ija-*kmenové deklinace.
9. Vznik nových přítentní kmenotvorných přípon *-á-*, *-ě-* (slovesa 5. třídy).
10. Vznik vokalického fonému $\ddot{a}$.
11. Vokalický komponent jať [$^i\ddot{a}$] se na základě konkurence nového $\ddot{a}$ proměnil na samohlásku středovou [^ie].
12. Odlišení přítentního a infinitivního kmene tzv. nosovkových sloves 1. třídy slovesné (vzoru *pieti*: inf. **pęti* > **pāti*, 1. os. **pъnq* > *pnu*, 2. os. **pъnešъ* > *pneš*).